

મોનજી ૩૬૨

સ્વામી આનંદ

સ્વામી આનંદ ગાંધીજીના વિશ્વાસુ સહાયક હતા. આપણે સુરેશ દલાલના નિરીક્ષણ સાથે સંમત થઈએ કે ‘ગુજરાતી ગદ્યસૃષ્ટિમાં આંબાવાડીઓ અને દ્રાક્ષના બગીચાઓ અનેક છે, પણ કલ્પવૃક્ષ એક જ છે ને તે સ્વામી આનંદ.’ સ્વામીએ લખેલા ચિરસ્મરણીય જીવનચરિત્રોમાંનું એક તે ‘મોનજી ૩૬૨.’

પાત્ર પર આવતાં પહેલાં સ્વામી પરિવેશ વર્ણવે છે. ‘ગુજરાતની માથાભારે કોમો બે.પાટીદાર ને અનાવલા... બેવ જમીનમાલિક... પોતાની ઍટ ઈજતમાં ખુવાર થનારા. બળે પણ વળ ન મૂકે.’

વાપીથી તાપી વચ્ચે વસેલાં અનાવિલ બ્રાહ્મણો વિશે સ્વામી કહે છે, ‘ચડાઉ ધનેડું.જીભ બારેવાટ; સાંકળ મિજાગરું કશું ન મળે. પિતરાઈ-પાડોશીની ખેધે પડ્યો મેલે નહિ.’ સુષ્ટુ-સુષ્ટુ લખે તે સ્વામી આનંદ નહિ. આનાથી કોઈની લાગણી દુભાશે, એમ વિચારીને ડરે તે બીજા! જે સાચું લાગ્યું તે બદઈરાદા વગર અને નીડરતાથી લખ્યું. સ્વામી તો અલગારી સાધુ હતા. ઉમરસાડીમાં વસતા અનાવિલ મોનજી ૩૬૨નું રેખાચિત્ર તેઓ એક લસરકે દોરે છે, ‘રોમેરોમ ગૃહસ્થાઈના ગુણ. સજ્જનતા સામાને ભીજવી મૂકે... ઘેર ખેતી, પણ જમીન જૂજ. જોડધંધો દૂધ-ઘીનો.’ ગાતાં ગાતાં કથા કરીને શ્રોતાઓને ડોલાવે.

પણછ પર ટૂંકાં વાક્યો ચડાવીને સ્વામી ધાર્યા નિશાન પાડે છે. ‘... ઉંધવાડું ત્રણ માઈલ. પારસી લોકની કાશી’ ‘મહેનતનો રોળો. ગરીબીનો ગૃહસ્થાશ્રમ.’ ‘દરિયાકાંઠો.’ ઘી વેચનાર મોનજીની ઇમાનદારી પર ઉંધવાડું આફરીન. જેવા શિવ તેવી પાર્વતી. મોનજીની પત્ની ભીખીબાઈ કેવી હતી? ‘તાતી ગજવેલ ને તળપદું ખમીર.ભલા ભૂપને હડપચી ઝાલીને ધુણાવે.’ મોનજીની દીકરી અંબાના બાળલગ્ન લેવાયેલા. સાતની

ઉંમરે વિધવા થઈ. પિતાથી તેનું દુઃખ દેખ્યું જાય નહિ એટલે સીખલી પરણાવી દીધી. નાતીલાઓનો રોશ હૂહૂકાર કરી ભભૂકી ઊઠ્યો. બાળવિધવાનું પુનર્લગ્ન? જ્યારે મોનજી ન ઝૂક્યા ત્યારે પંચાયતે તેમને ન્યાતબહાર મૂક્યા. જે કોઈ તેમની જોડે બોલેચાલે તેને ૨૦૦ રૂ. દંડ! સ્વામી પંચાયતની વ્યાખ્યા કેવી બાંધે છે? ‘આંખે અંધારી ચડાવીને જીવનારા ઘરઘુસિયા લોકોનું સંગઠન.’

હવે મોનજી-ભીખીબાઈના જીવનનો મહાપ્રસંગ શરૂ થયો. ‘સૌ ન્યાતના ફરમાન આગળ અલ્લાની ગાય.ન્યાતની ખફૂગી નાગફણિયા થોરની જેમ તાબડતોબ વાગી.’ રૂઢિપ્રયોગો ને કહેવતો સ્વામીને હસ્તામલકવત્ છે. આ શબ્દવારસો તેમણે માતા પાસેથી મેળવ્યો હતો. ‘જૂની મૂડી’ પુસ્તકમાં તેમણે વિસરાતો જતો શબ્દભંડોળ સાચવ્યો છે.

‘પોરીને બહાર આણો,’ કરતું નાતીલાવનું ટોળું મોનજીના ખોરડે આવ્યું. તેમનો ઈરાદો હુમલો કરવાનો હતો. ભીખીબાઈ વાઘણની જેમ કૂદીને બહાર આવી અને તેમને પડકાર્યા:

‘કોણ મારી પોરીને લાવવા કે’તું છે? તું કિયાંનો બાદશા હાકેમ ગવંડર આવેલો જોઉં,મારી પોરીની પંચાત કરવાવાળો? મારી પોરીની મુખત્યાર હું; ને તીનો બાપ.તું કોણ થતો છે?’

સ્વામી ૧૯૪૫માં ભીખીબાઈને મળ્યા હતા. તે વખતના ટાંચણોના આધારે વીસ વરસ પછી તેમણે રેખાચિત્ર લખ્યું હતું. સંવાદલેખકને ઈર્ષા થાય તેવી શૈલી છે. તળપદી ભાષા પરનો કાબૂ અસાધારણ છે. સ્ત્રીઓ છેક પરાધીન હતી તે જમાનામાં ભીખીબાઈનું વ્યક્તિત્વ ઓજસ્વી દેખાય છે. વિધવાવિવાહનું સમર્થન કરવું કે બાળલગ્નનો વિરોધ કરવો એક વાત છે અને નાત આખીની સામે એકલપંડે ઝઝૂમવું બીજી વાત છે! નાતીલાઓ મમતે ચડ્યા. બીજી નાતો ઉપર દબાણ લાવ્યા કે મોનજીનું કામ ન કરવું. અનાવિલો ગામના ધણિયામા. સુતારલુહાર, તેલીમોચી, માછીમાંંગેલાં,દૂબળાંની શી મજાલ કે તેમની લાંઠગીરી સામે માથું ઊંચકે! મોનજીએ નદી પાર કરીને ઉધવાડા જવાનું હોય. માછીઓને હુકમ કે રાત્રે નાવનાં હલેસાં ઘરભેગાં કરી દેવાનાં. મોનજીએ કલાકો બેસી રહેવું

પડે. ઓટ આવે ત્યારે સામે પાર જવાય. પછી તેણે હિંમત કરી. ઘોડી પલાણે તેમ હોડી પલાણી અને હાથપગ હલેસાં પેઠે હલાવતાં નાવ પાર કરાવવા માંડી. રેતીમાં વહાણ હાંકવું તે આનું નામ.

સ્વામી રીતસરનું ભણતર પામ્યા નહોતા પણ બહુશ્રુત હતા. નાત સામેની લડત સંદર્ભે તેમને સાંભરે છે હેમિંગ્વેની લઘુનવલ ‘ધ ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી.’ કાર્યોપોચો લેખક ‘વૃદ્ધ અને સમુદ્ર’ એવો અનુવાદ કરતે પણ સ્વામી કહે છે, ‘માછીભાભો ને મેરામણ.’ (બાઈબલના ‘સરમન ઓન ધ માઉન્ટન’નો ‘ગિરિપ્રવચનો’ નામે અનુવાદ થયો છે, પણ સ્વામીએ અનુવાદ કર્યો, ‘ટીંબા પરથી ઉપદેશ.’) હેમિંગ્વેની વાર્તામાં બૂઢા માછી અને મહામસ્તાન તમંગળ મચ્છ વચ્ચેના સંગ્રામનું વર્ણન છે. મોનજીનો સંગ્રામ પણ તેવો છે. ભીખીબાઈનાં પિયરિયાં દીકરી સાથે વહેવાર ન રાખી શકે. દુકાનદાર દોઢિયાનું મીઠું ન વેચી શકે. નાતીલા મોનજીના ઢોર છોડાવીને સરકારી પાંજરે પુરાવી દે. રાતે છાપરે ઢળિયાં ફેંકી છોકરાંવને ડરાવે. ભીખીબાઈ ગોફણ ઉપાડીને સામા ગોળા લગાડે, ‘આવો, ફાટ્ટીમૂવાવ! આવો મોંબળ્યાવ! તમારું સામટું સરાધ કરું.’ (પાછળથી ભીખીબાઈએ સ્વામીને કહેલું કે તે ડરતી હતી પણ સ્ત્રીનું બળ તેની તાતી જીભ!) આ સત્યકથાનું દસ્તાવેજીકરણ નહિ પણ નવલિકાકરણ છે. સ્વામીએ કોઈ સંપાદકનું આમંત્રણ ન સ્વીકારતાં કહેલું કે બહારની માગણીથી તે લખતા જ નથી. માનવમૂલ્યોને ઉજાગર કરવા જ તેમણે કલમ ઉપાડી છે.

ભીખીબાઈનો કૂવા પર જવાનો રસ્તો બંધ કરવાનો હુકમ નીકળ્યો. ભીખીબાઈ ધરાર કૂવે દેગડું મૂકી આવી. ‘જોઉં કેની મારેં સેર સૂંઠ ખાધી કે મને અટકાવે?’ નાતીલાઓએ નિશાળના માસ્તરને દબડાવ્યા. કહ્યું કે મોનજીનાં પોચરાંને ખૂણે દીવાલ ભણી મોં કરી બેસાડે અને ભણાવે કશું નહિ. સરકારી અમલદારને ખબર પડતાં તેણે આ દુર્વ્યવહાર અટકાવ્યો. નાતીલાવે નાવીને મોનજીની હજામત કરતાં રોક્યો. હવે મોનજીના રુદિયાના બંધ છેક તૂટ્યા. પાડોશીઓને સંભળાય તેમ પોકેપોકે રડ્યા. ભીખીબાઈએ સાદ કરીને મોનજીને આંગણામાં બોલાવ્યા અને ગામના દેખતાં સાબુપાણી લઈ હજામત કરી. દાઢી બોડી, કાચમાં મોં દેખાડીને જ

ઘરમાં ગઈ. સ્વામી લખે છે, ‘લાંઠ નાતીલાઓના એણે બોચીયેંથી ઝાલીને દાંત પાડ્યા.’ આલંકારિકોએ શૈલીના ત્રણ ગુણ દર્શાવ્યા છે: માધુર્ય, ઓજ અને પ્રસાદ. અહીં ઓજનો ગુણ છે જે વીરરસનો પોષક છે.

ભીખીબાઈની પ્રસૂતિની વેળા આવી. નાતીલાઓએ દાયણને રોકી પાડી. ઉધવાડાવાળાએ દૂબળી મોકલીને ટાણું સાચવી લીધું. ઘણા સુધારકો અને અમલદારોએ મોનજીને ફરિયાદ નોંધાવવા કહ્યું, ‘ઘડીમાં પાંશરા કરી દઈએ બધાંને.’ પણ મોનજીનો એક જ જવાબ, ‘ન્યાતનો ખોફ દૂધનો ઊભરો કહેવાય. ઘડીમાં બેસી જવાનો.’ નાના કહેવાતા માણસના ગુણ તેને મુઠ્ઠી ઊંચેરો બનાવે છે. લાખો વસૂલીને શ્રેષ્ઠીઓની જીવનકથા લખી આપતા લલિયાઓના જમાનામાં સ્વામી ચીંથરે બાંધ્યું રતન લઈને આવ્યા છે.

કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ નાયકના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. જેના ચિત્તમાં ક્રોધથી વિકાર ન આવે, જે ક્ષમાશીલ હોય, આપવડાઈ ન કરે, નમ્ર અને સ્થિર પ્રકૃતિનો હોય અને લીધું કાર્ય સંપન્ન કરીને જ રહે તેને ‘ધીરોદાત્ત’ નાયક કહે છે. મોનજી રૂદર આ કસોટી પર ખરા ઊતરે છે. (તેની તો અટક પણ નાયક છે!) મોનજીના નેક વર્તિવે બહિશ્કારની ધાર બૂઠી કરી નાખી. પાંચ વરસે નાતીલા બોલતા થયા. ૧૯૩૭માં મોનજી મોટા ગામતરે ગયા ત્યારે ઠાઠડી બાંધવા મોનજીના શત્રુદળનો અગ્રણી ન્યાતપટેલ સૌથી પહેલો આવ્યો અને બોલ્યો, ‘ગામમાં આ જ એક ભડવીર હતો.

પાનકોર ડોશી

ઝવેરચંદ મેઘાણી

વીસમી સદીના સૌથી વધુ લોકપ્રિય સાહિત્યકારોમાં મેઘાણી સહેજે સ્થાન પામે. એક વાર રાજકોટમાં બે હજાર ચારણો સમક્ષ બોલવા મેઘાણી ઊભા થયા હતા. પ્રવચન પૂરું થતાં વૃદ્ધ કવિ શંકરદાનજી બોલ્યા, ‘શો કળજગ આવ્યો છે! અમે બે હજાર સરસ્વતીપુત્રો બેઠા છીએ, ને એક વણિકપુત્ર બે બે કલાક સુધી અમને અમારી જ વિદ્યાથી મંત્રમુગ્ધ કરી દે છે, અને અમારા આ હુક્કા પણ ઠરી ગયા છે!’ મેઘાણી બોલ્યા, ‘હું તો તમારો ટપાલી છું, વિદ્યા તમારી છે.’ આજે મેઘાણીની વાર્તા ‘પાનકોર ડોશી’નો સ્વાદ લઈએ.

વાર્તામાં પહેલા પાત્ર તરીકે પાનકોર ડોશી નહિ પણ પછાત ગામડું પ્રવેશે છે. વાર્તા જેના મુખે કહેવાય છે- તેને આપણે સગવડ ખાતર ‘કથક’ કહીશું- તેના નામનો ઉલ્લેખ કશે ય નથી, કારણ કે વાર્તા તેના વિશે છે જ નહિ. ગામના નામનો ય ઉલ્લેખ નથી, કારણ કે હિંદુસ્તાનનાં હજારો ગામડાં આવાં જ છે. ગામનું વર્ણન જુઓ:

એક જ થપાટે કોઈ મનુષ્યના બત્રીસેબત્રીસ દાંત હચમચી જાય, તેવું જ કાળના તમાચાએ આ ગામનું ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યું... દર ત્રણ-ત્રણ ઘર છોડીએ એટલે અક્કેક મકાનનું ખંડિયેર આવે. ફૂતરાં આખી રાત રોયા કરે. સવાર પડતાં જ સહુ જુએ કે ખંડિયેરોના ઉકરડાઓમાં રઝળતાં ગધેડાંમાંનું એકાદ ગધેડું તો ફૂતરાઓએ ચૂંથી નાખેલું પડ્યું જ હોય... તાજી રાંડેલી કોઈ કોઈ જુવાન સ્ત્રીઓ, ખૂણો પાળતી પાળતી, લોટો લઈ શેરીઓમાં ગુપચુપ નીકળતી હતી.

જુગુપ્સાપ્રેરક વર્ણન. નોકરી માટે ગામ છોડીને મુંબઈ ગયેલા કથકને પોતાના ગામ માટે સમભાવ રહ્યો નથી. ન સફાઈની સગવડ, ન શૌચાલયની. લેખક સ્ત્રીઓને ‘વિધવા’ ન કહેતાં ‘રાંડેલી’ કહે છે, કારણ કે

એમણે તળપદી બોલીથી ગ્રામ્ય વાતાવરણ રચવું છે. જુવાન વિધવાઓના પુનર્લગ્નની શક્યતા જ નહોતી એવું પણ લેખક સૂચવી દે છે.

જીવન કરતાં મૃત્યુનો જ હિસાબ આ ગામનાં માણસોની જીલ ઉપર વિશેષ રમતો હતો. મને આ માટું વતન કોઈ કબરના ઊઘડતા કૂપ જેવું લાગ્યું... લાંગ્યાતૂટ્યાં ખરાબ સ્વપ્નો, એક ડાળેથી બીજી ડાળે છલાંગો મારતાં વનનાં વાંદરાં જેવાં, મારા મગજમાં ઉત્પાત મચાવી રહ્યાં હતાં.

પાનકોર ડોશીની વિપદાની કથા સાચી લાગે એવું સ્થળ-કાળનું વાતાવરણ લેખકે રચી આપ્યું છે. અરધી રાતે કથકની બાજુની ખડકીની સાંકળ ખખડી. પાલાવાળો (બળદગાડીવાળો) સ્ટેશને લઈ જવા માટે પાનકોર ડોશીના નામના ઘાંટા પાડવા લાગ્યો.

આમદ પાલાવાળો એટલું બોલીને ચાલતો થયો કે : ઈ ડોકરીને રાંડને કે'જો કો'ક - કે જો ગાડીએ આવવું હોય તો હાલ ને હાલ આંપે પોગી જાય; નીકર હું પાલો હાંકી મેલશ.

'આમદ' એટલે 'અહમદ.' લેખક જોડણીને નહિ પણ બોલાશને વફાદાર રહ્યા છે. 'ડોકરી રાંડ'ના ઉદ્ગાર બતાવે છે કે ગામલોકોના મનમાં પાનકોર પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો. કથકે તો દાઉદની પાલાગાડી સુવાંગ ભાડે કરી હતી, બીજા પ્રવાસીઓ માટે રાહ જોવાની નહોતી, જે દર્શાવે છે કે કથક ખમતીધર હતો. આમદ પાલાવાળાના બાકીના પ્રવાસીઓએ જીદ કરી કે પોતાની સાથે પાનકોર ડોશીને બેસવા નહિ દે, તે ડાકણ છે. પાનકોર સાથે બોલી કરી હોવા છતાં આમદે તેને બેસાડ્યા વગર પાલાગાડી હંકારી મૂકી. કથક દાઉદની પાલાગાડીમાં નીકળ્યા. પાનકોર ડોશી મનની મજબૂત, તે માથે ડબરો મૂકીને સાત ગાઉનું અંતર પગપાળા હેંડવા લાગી. કથકના મનમાં ડાકણની વાત એવી પેસી ગયેલી કે-

અંધારે અંધારે મને પાનકોર ડોશીના દાંત લાંબા લાંબા થતા લાગતા હતા. શાહુડીનાં પીછાંની પેઠે પાનકોર ડોશીના માથાના તમામ વાળ જાણે ઊભા થઈ ગયા હોય તેવું લાસ્યું. પછી વળી મને યાદ આવ્યું કે એ તો એના માથા ઉપર સામાનનો ડબો છે.

થોડી વારે કથકની નજર પડી કે ડોશી ગાડાનું ઠાઠું પકડીને સાથે સાથે આવી રહી છે. દાઉદ પાલાવાળાએ તેને ધમકાવીને ઠાઠું છોડાવી દીધું. કથકના આગ્રહથી દાઉદે પાનકોર ડોશીની કથની સંભળાવવા માંડી. કથક આપણને વાર્તા કહે છે, એમાં પાત્ર તરીકે આવતો દાઉદ વળી પાનકોર ડોશીની વાર્તા કહે છે, એવું માળખું લેખકે સ્વીકાર્યું છે. પરણીને આવી ત્યારે પાનકોર રૂપનો કટકો હતી.

ત્રણ વરસમાં એને ત્રણ સુવાવડું આવી, ને ઘણી કોગળિયામાં ઊડી પડ્યો. એનાં દેરિયાં જેઠિયાંએ બધી ઇસ્કામત દબાવી દીધી... ગામે એનો પીછો લીધો કે તારા વરનો દા'ડો જમાડય ને જમાડય, પાનકોર કે' કે, જમો અમારાં લોઈ. તેને વળતે જ દા'ડે જુવાનજોધ જેઠને લોઈ વમનમાં ચાલ્યાં.

અહીંથી પાનકોરના કરમની કઠણાઈ શરૂ થઈ. ગામવાળાંએ બાંચ તો ન ઝાલી, ઉપરથી નાત જમાડવાની હઠ લઈ બેઠાં. પાનકોરે નનૈયો ભણ્યો અને વળતે દા'ડે લોહીની ઉલટી કરીને જેઠ મર્યો, તો ગામવાળાંએ તેને ડાકણ ઠેરવી દીધી. અસલના વખતમાં વિધવાને સતી થવાની ફરજ પડાતી જેથી તે કુટુંબની સંપત્તિનો ભાગ ન માગે. હડહડતો અન્યાય કરવો અને દોષનો ટોપલો પણ તેના માથે નાખવો! ભિક્ષા માગવા આવેલા સાધુની રોટલી પર પાનકોરે ઘીની ધાર ન કરી એટલે સાધુએ આક્ષેપ કર્યો કે તે ઘરમાં બેઠી દેરના છોકરાને મારવાનું ટૂંમણ કરતી હતી! આ પછી પાનકોર ડાકણ તરીકે કુખ્યાત થઈ ગઈ.

૧૯૯૨-૯૩માં અમેરિકાના માસાચ્યુસેટ્સમાં ગાંડપણ ફાટી નીકળ્યું હતું. અનેક વ્યક્તિઓ ઉપર 'ડાકણ' હોવાનો આરોપ મૂકીને ખટલો ચલાવાયો, ઓગણીસને ફાંસીને માંચડે લટકાવાયાં. આ 'સલમ વિચ ટ્રાયલ' પરથી પ્રેરણા લઈને આર્થર મિલરે 'ફૂસિબલ' નાટક લખ્યું હતું. ધડમાથા વગરના આરોપો મૂકીને વ્યવસાયમાં આડે આવતા માણસોનો કાંટો કાઢી નાખવો એ જ ઉદ્દેશ. મેઘાણી ગામડાગામની આવી વરવી વાસ્તવિકતા આલેખે છે. જેઠને ઘેર લગન પણ પાનકોરને પોતાના ગરીબ ખોરડામાંથી બહાર નીકળવાની પરવાનગી નહિ.

પાનકોરનો એક છોકરો રોમે રોમે શીતળાએ વીંધાઈ ગયેલો. પાનકોરે

જાળિયામાંથી ડોકાઈને કહ્યું કે, કો'ક ઉઘાડો ને... મારા છોકરાને મૂઝવણ થાય છે.... વૈદને બોલાવવો છે. ઉઘાડ્યું તો કોઈએ નહિ, પણ જાન જમીને જાનીવાસે ગઈ કે તરત જ બધાંને ઝાડા-ઊલટી હાલી મળ્યાં. કોઈ કહે કે નક્કી પાનકોરની નજર લાગી.

એકેએક પ્રસંગમાં કહેવાતું જાય છે કે પાનકોર ડાકણ છે, પરંતુ વાયકને પ્રતીતિ થતી જાય છે કે તે નિર્દોષ છે, એટલું જ નહિ પણ તે ખમીરવંતી અને સ્વમાની છે. નિંદાને બહાને વખાણ કરવા એવી વ્યાજસ્તુતિ અલંકારની શૈલી લેખકે સળંગ અપનાવી છે.

ત્રણેય (દીકરા)નાં પેટા ભરવાને સારુ પાનકોરે હાથમાં દોરડી ને દાંતરડું લીધાં. વગડે ઘાસ કાપવા નીકળી, ને ભરી બજારે ઘાસની ગાંસળી લઈ ફાટેલ કાળે સાડલે જેવીતેવી લાજ કાઢી પ્રથમ જ દી ઊભી રહી, તે દી એના કુટુંબીઓમાં તો હાહાકાર બોલી ગયો. નાતજાત ને બીજાં વરણ પણ ફિટકાર દેવા લાગ્યાં કે, મોટા ફળીની જુવાનજોધ વિધવા વહુએ શા અવળા ધંધા માંડ્યા!

દાંતરડાંથી ઘાસ ન કાપે તો કરેય શું? શરીર વેચે? બાળુડાંને ભૂખ્યાં મારે? દેર-જેઠની ચૂનાબંધ મેડીઓને પાનકોરના ખોરડાથી કલંક લાગતું હતું, તેમણે પાનકોરને ઘણીય સમજાવી કે તું જતી રહે. આપણને સુન્દરમનું ગીત 'ત્રણ પાડોશી' યાદ આવે, જેમાં એક જ ફળીમાં શેઠની હવેલીને પડખે માકોર ડોશીની ઝૂંપડી છે.

પાનકોરના બે દીકરા મૃત્યુ પામ્યા. અસહકારની ચળવળ ચાલી ત્યારે ત્રીજાએ સરકારી નોકરી લીધી. ગામલોકોએ પાનકોરને મહેણાં માર્યાં કે તું ધરતીનું લૂણ લજવે છે.

ડોશી કહે કે, લૂણ ખાવાનોય ત્રાંબિયો નથી રિયો ઘરમાં ને તમે બધા વાવટા ઝાલી ઝાલી સરઘસું કાઢનારા રોજ હડતાલું પડાવો છો તે મારે ખડની ભારી કેમ કરી લાવવી? ...તમારા વૈકુંઠ શેઠ ને કરસનપરસાદ દેસાઈ ખેડુની ખાલસા જમીનું છાનામાના હરાજમાં રાખી લ્યે છે, એને પીટો ને!

મેઘાણી સ્વાતંત્ર્યસેનાની હતા, છતાં કલાવિવેક ચૂકતા નથી. ભૂખે મરતા માણસે સરકારી નોકરી કરવી પડે એટલું સ્વીકારે છે. ગામનાં મોટાં માથાં સામે પાનકોરે નિર્ભયતાથી આંગળી ચીંધી એટલે ગામલોકોએ ડોશીની નનામી બાળી. હેબતાઈ ગયેલા ત્રીજા દીકરાએ ફાંસો ખાધો. પોતાના પોત્રા, પોત્રી માટે જિવાઈ (પેન્શન) લેવા પાનકોર ગવન્ડરને મળવા નીકળી છે, એમ કહી દાઉદે કથા પૂરી કરી. કથકને ઘડીભર થઈ આવ્યું, પાલો પાછો વાળીને ડોશીને લઈ આવું. પછી વહેવારુ વિચાર આવ્યો કે આવી ડોશીઓ ગામેગામ પડેલી છે, આપણે કેટલાંનું કરવાના? દાઉદનો પાલો સ્ટેશને પહોંચ્યો ત્યાં જાણે ચમત્કાર થયો. પાનકોર ડોશી કોઈ રબારીના ઊંટ પરથી ઊતરતી હતી! પાદરે ઘાસ વાઢવા જતી એમાં રબારીઓ સાથે ઓળખાણ થઈ હશે? જે કામ ઉજળિયાત વરણે ન કરી આપ્યું, તે રબારીએ કરી દેખાડ્યું.

ગામ આખા સામે અણનમ ઊભેલી ડોશીની વાર્તા મેઘાણીએ ઠેઠ તળપદી ભાષામાં કહી છે. (ઝાંપડા, બેલાસા, બોકાસા, બેરકી, છડિયાં, જાટલીમેન, બાલિસ્ટર, આફૂડો, ઢીંઢા, ઉયપદેશ, આંધદળો, ગવન્ડર, પોર, પરાર...)

દુલા ભાયા કાગે મેઘાણીને આપેલી અંજલિથી સમાપન કરીએ :

છંદા, ગીતો ને સોરઠા, સોરઠ સરવાણી
એટલાં રોયાં રાતે આંસુએ, આજ મરતાં મેઘાણી.

જયશંકર સુંદરી

ગુજરાતી આત્મકથાની દોઢસોમી જયંતીનું વર્ષ ચાલી રહ્યું છે, તે નિમિત્તે આપણે ૧૯૭૬માં પ્રકટ થયેલી જયશંકર સુંદરીની આત્મકથા ‘થોડાં આંસુ : થોડાં ફૂલ’ની ખુશ્બુ માણીએ. પુરુષોએ સ્ત્રી-પાત્ર ભજવવાં પડે એવો તે જમાનો! ૧૯૦૧માં બાર વર્ષની વયે જયશંકર ભોજક નામના છોકરાએ ‘સૌભાગ્યસુંદરી’માં સ્ત્રી-પાત્ર એવી કમનીય કુશળતાથી ભજવ્યું કે રાતોરાત તે ‘જયશંકર સુંદરી’ નામે જાણીતો થઈ ગયો. માત્ર બે ચોપડી ભણેલા જયશંકર બોલતા જાય અને ડૉ. સોમભઈ પટેલ તથા ડૉ. દિનકર ભોજક લખતા જાય એ રીતે આ આત્મકથા સર્જઈ છે. ૧૯૮૯માં જન્મેલા જયશંકરને બાળપણથી જ રંગભૂમિનું આકર્ષણ હતું. તેઓ કહે છે :

‘મારો જન્મ થાય એ પહેલાં ગુજરાતી રંગભૂમિની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. રંગભૂમિની સ્થાપના મુંબઈના શિક્ષિત પારસીઓએ કરી હતી. આ શોખીન કલાકારોએ પારસી ગુજરાતીમાં નાટક ભજવવાની પહેલ કરી. એમને જોઈ શોખીન હિન્દુઓ પણ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં નાટક ભજવવા બહાર પડ્યા હતા.’

૧૯૫૩માં શરૂ થયેલી પારસી ગુજરાતી રંગભૂમિને વીસમી સદીમાં મુંબઈના અદી મર્ઝબાન અને એકવીસમી સદીમાં સુરતના યજ્ઞદી કરંજિયા જેવા કંઈક કલાકારોએ ઉજ્જવળ કરી છે. ‘બાંધ ગઠરિયાં’ આત્મકથામાં ચંદ્રવદન મહેતાએ જહાંગીર વાડિયા દિગ્દર્શિત પારસી ફારસનો આ સંવાદ ટાંક્યો છે: (બુઝર્ગ પિદરનું ખૂન થયું છે, નાયિકા અને તેનો પ્રેમી હાજર થાય છે.)

નાયિકા : અરેરે, સીધી જ છાતીમાં છરી લોકી.

પ્રેમી : અગાઉથી નોટિસ બી નહિ આપી! ચાલ ત્યારે, એક કોટિ.

નાયિકા : એવન ગુજરી ગયા અને તને કીસી કોટિ કરવાનું સૂએ છે?... હું જરા બે મિનિટ બેસુધ થઈ જાઉં.

પ્રેમી : સું બેસુધ થવાની બી પ્રેક્ટિસ પાડીય?

જયશંકર સંભારણાંમાં આગળ લખે છે :

‘શૈશવની ઘણી સવારો દાદાના સુમધુર સંગીતના આલાપ સાંભળવામાં પસાર થતી. દાદા જ્યારે આનંદઘનજીનાં પદો ગાતા ત્યારે ભક્તિના વાતાવરણથી ઘર ભરાઈ જતું.’

આ સંગીતસંસ્કારનો જયશંકરને કારકીર્દિમાં લાભ મળ્યો. ‘રંભા દૂધવાળી’ નાટકમાં તેમણે ગાયેલું અને ભજવેલું ગીત ‘કોઈ દૂધ લ્યો દિલરંગી’ એવું લોકપ્રિય થયું હતું કે કેટલીક મિલોએ સાડી અને ધોતિયાની કિનાર પર તેના શબ્દો છપાવ્યા હતા. અમુક નાટકોમાં જયશંકર સાત-આઠ ગીતો પણ ગાતા. બાળપણમાં પિતા નળાખ્યાન ગાઈને સંભળાવતા. જયશંકર લખે છે :

‘વૈદર્ભી વનમાં વલવલે, ઘોર અંધારી રાત,
ભામિની ભય પામે ઘણું એકલડી રે જાત...’

આ કડવાં સાંભળી મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ, હું ચીસ પાડીને રોવા લાગ્યો, વહેમ અને ગભરાટથી મારાં બાએ મને છાતી સરસો ચાંપી દીધો... મારા મામા, મને કંઈક કરડચું હશે એમ માની દીવાને અજવાળે ઉપરનીચે શોધવા લાગ્યા, ઝેરી ડંખની કલ્પનાથી બાના હોશકોશ ઊડી ગયા, અંતે મારો ડૂમો બેસતાં હું શાંત થયો. ત્યાર પછી મેં જણાવ્યું કે, કશું કરડચું નથી; એ તો નળરાજાએ દમયંતીને છોડી દીધી એના દુઃખથી હું રોતો હતો.’

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ યોગ્ય નોંધ્યું છે કે આત્મકથાકાર માત્ર અનુભવનો અહેવાલ નથી આપતો પણ વર્તમાન દષ્ટિબિંદુને આધારે ભૂતકાળનું મૂલ્યાંકન પણ કરે છે. ઉપરના પ્રસંગને જયશંકર જુઓ કેવી રીતે મૂલવે છે :

પિતાની આખ્યાનગાન સમયની લાક્ષણિક મુદ્રાઓ, ભાવવાહી ગાન, પ્રસંગને તાદાત્મ્યભરી રીતે રજૂ કરવાની સચોટ શૈલી, આ બધાંની મારા ઉપર અસર થઈ હશે, ગાન સમયે પિતાની આંખનાં આંસુએ મને લાગણીવિભોર બનાવ્યો હશે. નટને ઉપયોગી અને આવશ્યક એવી રજૂઆત કરવાની શક્તિ આવા પ્રસંગો દ્વારા મને મળી હશે એમ આજે

લાગે છે.

ભોજક કઈ રીતે સુંદરી થઈ શક્યા? ઉદાહરણથી સમજાવો. એક નાટકમાં રંભા પોતાના પતિ રાજરતન પાસે દૂધવાળીનો વેશ ધરીને આવે છે. પહેલાં એને આકર્ષે છે, પછી નકારે છે, નકારથી આકર્ષણની માત્રા વધતી જાય તેમ તેમ નકારની માત્રા પણ વધારે છે, અંતે જાણે આકર્ષણ સામે નિરુપાય બની રાજરતનની માગણી સ્વીકારી લે છે. આમ જયશંકર 'થિંકિંગ એક્ટર' તરીકે ઊપસી આવે છે. 'સૌભાગ્યસુંદરી' 'ઓથેલો' નાટક પરથી બન્યું હોવાથી તેમણે ડેસ્ડેમોનાના પાત્રનો અભ્યાસ કરેલો. કુમુદસુંદરીનું પાત્ર ભજવવાનું હોવાથી 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના ચારે ભાગ સાત વાર વાંચી ગયા હતા! 'જુગલ જુગારી' નાટકમાં તેમણે લલિતાની ભૂમિકા ભજવવાની હતી, જેનો પતિ તેને ફોસલાવીને બાળકની સંપત્તિ પડાવી લે છે. તેના વાચિક અભિનય વખતે તેમની આંખેથી દડ દડ આંસુ પડવાં લાગ્યાં. બાપુલાલ નાયકે કહ્યું કે પ્રેક્ષકો પર આવી જ અસર થવાની.

જયશંકર જ્યાં કામ કરતા તે 'મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી'ના શેઠ બાબુભાઈની યનાર પુત્રવધૂ સાથે તેમની ઓળખાણ કરાવાઈ. જયશંકરે વિનયથી પૂછ્યું, 'પોલકાં ક્યાં સિવડાવો છો? બાંચ પર બો બાંધો છો?' વહુએ હસીને મોકળાશથી જવાબો આપ્યા. જયશંકર નિરીક્ષણ કરતા રહ્યા. નાટકના પહેલા પ્રયોગ પછી બાબુભાઈનાં પત્ની બોલી પડ્યાં, 'એ જ હસવું, એ જ શરમાવું, એવી જ સજાવટ! હું તો ભ્રમમાં પડી ગઈ કે અમારી ગુલાબ મંચ પર ક્યાંથી?' (આપણને સ્ટેનિસ્લેવ્સ્કીની મેથડ એક્ટિંગનું સ્મરણ થાય.) જયશંકર ગાડીમાં નીકળતા ત્યારે ચોપાટી પર ફરતી બહેનોમાંથી કોઈ બોલી ઊઠતી, 'જો, પેલી સુંદરી જાય!' જયશંકરને એમાં રંગભૂમિનો વિજય દેખાતો. ઘણી બહેનો તેમની પાસે સાડી કેમ પહેરવી તે શીખવા આવતી. જયશંકરને સમજાઈ ગયેલું કે સ્ત્રીના શ્રેષ્ઠ ભાવોનું પ્રદર્શન લોકોને પ્રિય છે. તેઓ લખે છે :

જ્યારે જયશંકરે સ્ત્રીનો પોષાક ધારણ કર્યો ત્યારે એક પુરુષ જાણે સુંદરીમાં પલટાતો હોય એમ મને લાગ્યું, મેં મારામાંથી એક સુંદર નવયૌવનાને છૂટી પડતાં જોઈ, જેનાં ઘાટીલાં, મદલર અંગોમાંથી યૌવન

નીતરે છે, જેની ચાલમાં ગુજરાતભાનો ઠસ્સો પ્રકટે છે, અંતરનું પ્રતિબિંબ પાડતો અરીસો બોલતો હતો : આ જયશંકર નથી. ભજજાથી ગરવી ગુજરાતભા છે.

નાટકની જેમ આ આત્મકથામાં અવનવાં દૃશ્યો આવે છે. ‘ધમાલ’ પ્રકરણ જોઈએ. નાટક મંડળીને કરાંચી આવ્યે બે માસ વીત્યા હતા, મશાહૂર નાટકો બબ્બે ત્રણ ત્રણ વાર ભજવાઈ ચૂક્યાં હતાં. એવામાં મંડળીને કોઈ વાધુમલ સાથે ખટરાગ થયો. ‘દાગે હસરત’ નાટકનો ત્રીજો અંક શરૂ થતાં જ ચારપાંચ માણસો પ્રેક્ષકવર્ગમાં ઘૂસીને ધાંધલ કરવા માંડ્યા. નટો બરાડીને સંવાદો બોલે તોય સંભળાય નહિ. મંડળીના રક્ષકો તલવારબાજ શેરુમિયાં અને લાઠીબાજ વિકાજીએ ધમાલિયાઓને બહાર કાઢ્યા. ગુંડાઓના મળતિયાઓ પથ્થર અને સોડાની બાટલીઓ ફેંકવા માંડ્યા. પછી તો વિખાજીની લાઠી અને ગુંડાઓના ટાંટિયા! કેટલાક ગુંડાઓ રંગમંચ પર ધસી આવ્યા. બાપુલાલ નાયકે નટોના હાથમાં નાટકનાં તલવાર, ભાલા, ખંજર આપ્યા અને રિવોલ્વોરના ભડાકા શરૂ કરાવ્યા. ત્યાં તો ટુકડી લઈને યુરોપિયન ફોજદાર આવ્યો અને ત્રીજો અંક રંગેચંગે ભજવાયો.

ધાંધલધમાલની પરંપરા ચાલતી રહી છે. નિરંજન મહેતા નોંધે છે કે ૧૯૫૬ની ભારતીય વિદ્યા ભવન ઈન્ટર કોલેજિયેટ એકાંકી સ્પર્ધામાં જયંત વ્યાસ અભિનિત ‘કહેવું કોને’ કોમેડી સુપર હિટ ગયું, પણ નિર્ણાયકોએ તેને ફાઈનલ રાઉંડ માટે પસંદ ન કર્યું. કેટલાક છંછેડાયેલા, માથાભારે માણસોએ ધમકી આપી કે અંતિમ રાઉંડ માટે પસંદ થયેલાં પાંચ નાટકોમાંથી એક પણ ભજવાયું તો અમે અભિનેતાઓનાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાખીશું! ખેલને દિવસે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અંગરક્ષક તરીકે રુસ્તમ-એ-હિંદ દારાસિંગને લઈ આવ્યા : આ જાઓ બેટમજી!

કરાંચીની ધમાલ પછી એવી અફવા ફેલાઈ કે કોઈ પઠાણે સુંદરી પર ઓવારી જઈને તેનું અપહરણ કર્યું હતું. જયશંકરના અભિનયને આથી મોટી અંજલિ શું હોઈ શકે?

ફેરો

રાધેશ્યામ શર્મા

રાધેશ્યામ શર્માની લઘુનવલ 'ફેરો'માંથી પસાર થઈએ.

કૃતિનો સમયપટ એક જ દિવસનો છે. એકેય પાત્રનું નામ લેવાયું નથી, કદાચ એવા આશયથી કે આ કથા સૌને લાગુ પડે છે. કથાનાયક પોતાની સાઈકલને પોળમાં વાળે છે, જ્યાં ગાય ઊભી છે. તે પછી આશ્ચર્યજનક વાક્યો આવે છે :

ગાય પૃથ્વી છે, તડકો શૂદ્ર છે, પોળ બહાર એ વાટ જોતો ઊભો છે, ક્યાં છે પરીક્ષિત? - પરીક્ષિત ઘોરતો હશે કાં પેપર વાંચતો હશે.

અહીં સંદર્ભ ભાગવતનો છે— પૃથ્વીરૂપી ગાયને કનડતા શૂદ્ર કળિને રાજા પરીક્ષિત વશ કરે છે. આ પૌરાણિક પ્રસંગને સુસંગત એવું કશું આગળપાછળ બનતું નથી, એટલે ઉદ્ભૂત કરેલાં આ વાક્યો કેવળ શોભાનાં બની રહે છે. કથાનો આરંભ જોકે પ્રતીકાત્મક છે:

ધક્કો આવ્યો. ગાડી ઊપડી. એક સ્તનથી બીજા સ્તને શિશુને ફેરવતી હોય એવી ટ્રેન મને એ ઘડીએ તો લાગી...

દેખીતી રીતે આ રેલ મુસાફરી શરૂ થયાનું વર્ણન છે. પરંતુ લેખકનો સંકેત છે પ્રસૂતિના ધક્કાથી શરૂ થતી જીવનયાત્રા તરફ. 'માતા શિશુને એકથી બીજા સ્તને ફેરવે તેમ પ્રભુ આપણને જન્મથી મૃત્યુ તરફ ફેરવે છે,' એ ટાગોરની જાણીતી પંક્તિ છે. કથાનાયક સૂર્યમંદિરે જવા નીકળ્યો છે— ગ્રહો સૂર્યનો 'ફેરો' ફરતા હોય છે.

અહીં ફલેશબેક આવે છે : નાયક ઘરેથી નીકળવાની ઉતાવળ કરે છે કારણ ટ્રેન પકડવાની છે. પત્ની પ્રત્યેની તેની સૂગ વારંવાર પ્રતીત થાય છે. નીચેનાં વાક્યો જુઓ :

'આવી લદ્દી સ્ત્રી...'

‘સાલ્લાના છેડામાં નાક નસીકતી એ ઊઠે છે.’

‘આ બલાથી કેમ છુટાય?’

દીકરો પાંચનો થયો છતાં બોલી શકતો નથી માટે પતિ-પત્ની તેને સૂર્યમંદિરે પગે લગાડવા નીકળ્યાં છે.

કથાનાયકને જાતીયતાનું વળગણ હોવાનું સતત અનુભવાય છે. સ્ટેશન જતી વખતે ઘરનાં બારણાં વાખવા વિશે કહે છે, ‘બારણાંને બે હડા છે. એક સરળતાથી... જાય છે. બીજો હેંકું હેંકું એમ કિચૂડાટ કરતો વખાય છે. (કોઈ વાર રાતે સમાગમ પ્રસંગે આવું બોલીએ તો ઉત્તેજનાની કોઈ વિશિષ્ટ અનુભૂતિ ઉપલબ્ધ થાય ખરી?)’ તાળાંનું વર્ણન જુઓ : ‘દૂધે ભર્યા ઘડા જેવાં સ્તન - વજનદાર તાળાં.’ નાયકની પત્ની મહેણું મારે છે, ‘તમે છ મહિનાથી તો બોલાવ્યે બાહું જુઓ છો. રાત પડે છે ને ચોપડીઓની કાઢઘાલ.’ ટ્રેનની સફરમાં ખૂબ પાણી પીતા નાયકને પત્ની ટોકે છે, ‘વારે વારે માટલીએ હું બાઝો છો! છોકરા કરતાં પીવા તો તમારે વધારે જોઈએ છે... તમારું મોત ગયા ભવમાં રણ વચમાં થયું હોવું જોઈએ.’ નાયકનો જવાબ : ‘પણ એ વખતે મારું ઊંટ કોણ હતું ખબર છે? તારા ઢેકાને ફોડીને મેં તરસ છિપાવેલી એ ભૂલી ગઈ?’ પ્રવાસમાં કોઈ સૂતેલી સ્ત્રીનું માથું નાયકના ખભે ઢળી પડે છે, નાયકને તે સ્ત્રીનું શરીર વિશાળ ઘર જેવું લાગે છે. ‘આ વૈભવશાળી ઘરમાં કેટલાં બારીબારણાં હશે?... પણ પ્રાઈવસી જેવું કંઈ હશે? હા, એ માટે તો એ મકાનની નીચે કેટલાંય ભોંયરાં પણ હતાં ને...?’ પત્ની ફરિયાદ કરે છે કે તમે પ્રવાસમાં મારી સાથે વાત જ ન કરી. નાયકનો બચાવ : ‘વિષય જડે તો બોલું ને?’ પછી વિચારે છે, ‘વિષય શબ્દના અન્ય અર્થ પરત્વે એ સભાન નહોતી એ સારું હતું.’ જાતીયતા પાપ નથી, આપણે તેને પાત્રની ખાસિયત ગણી શકીએ. પત્ની પ્રત્યેની સૂગ જોતાં આપણને લાગે કે નાયક અતૃપ્ત જાતીયજીવનને લીધે ધૂંધવાયેલો હશે.